

De Bank van lening te Rhenen, (1292?)1611-1853

Willem H. Strous

Toen ik bezig was met mijn onderzoek naar Joods Rhenen werd mijn aandacht gevestigd op het verschijnsel van de lommerd, de populaire benaming van een Bank van lening, die eens ook in Rhenen heeft bestaan. De eerste jood aan wie in Rhenen, voor zover nu bekend, het burgerschap werd verleend was Adolp Abrams (Abrahams) omdat hij in 1634 octrooi verkreeg tot het houden van de tafel. Literatuuronderzoek leerde mij dat in de grote steden in de randstad zoals Amsterdam, Haarlem, Rotterdam etc., deze leeninstellingen zolang hebben bestaan dat ter gelegenheid van hun zoveel-jarig bestaan er gedenkboeken over geschreven konden worden. Het leerde mij ook dat halverwege de 17e eeuw heftige polemieken werden gevoerd over de toelaatbaarheid van Banken van lening; dat Koning Willem I zich in het begin van de 19e eeuw veel moeite getroostte om deze leeninstellingen te reglementeren; dat in 1910 na veel discussie een Pandhuiswet werd aangenomen; en dat uiteindelijk pas ná de Tweede Wereldoorlog de pandjeshuizen werden verboden nadat al in 1942 aan hun bestaan feitelijk een einde was gemaakt. Maar Stads-banken van lening of Volkskredietbanken bleven bestaan waarbij hun werkwijze is aangepast aan de moderne tijden. Dat alles was aanleiding om in Rhenen onderzoek te doen naar deze vorm van kredietverlening. Het is goed om daarbij onderscheid te maken tussen twee vormen van geldverstrekken, te weten het lenen tegen overgave van een pand en door het tekenen van een schuldbekentenis. Beide vormen kwamen tegelijkertijd voor bij één en dezelfde bankhouder; het verschil zit vooral in de grootte van de bedragen. Terwijl de kleine man zijn jas of zijn bed naar de tafelhouder bracht, gaf de koopman zijn handelsvoorraden in pand, en ook de bisschop, de hertog en de graaf zaten weleens in geldnood. Het is bekend dat de bisschoppen van Utrecht hun kasteel de Horst in Achterberg van tijd tot tijd verpandden. Op 2 november 1295 is er een oorkonde waarbij Sweder van Voorst zich met anderen borg stelt voor bisschop Jan van Sierck (1291-1296) ten behoeve van graaf Reinald I van Gelre voor 1000 mark sterling: *Idem er is overeengekomen dat, indien het geschiedt dat ik en mijn borgen gedurende vier weken in vrijwillige gijzeling hebben gelegen, dan kan mijn genoemde heer graaf de genoemde penningen tegen kosten die Joden en Lombarden [Iudeorum vel Cauwersinorum] in rekening brengen, verwerven!* De lommerd is een verbastering van Lombard, een persoon uit Lombardije, een streek in Noord-Italië. In de twaalfde/dertiende eeuw zwermden vanuit deze regio kapitaalkrachtige lieden uit over Noordwest-Europa; en zij niet alleen, er waren ook geldhandelaren, Cahorsins of verbasterd Cauwercijnen genaamd, vernoemd naar Cahors, een plaats in Zuid-Frankrijk. Zij vulden het gat op dat in de geldhan-

del was ontstaan doordat het aan joden verboden werd zich in deze contreien op te houden en zij door de pogroms op de vlucht sloegen richting Oost Europa. Eeuwenlang waren de joden de bankiers van Europa geweest omdat de kerkvaders op grond van vele bijbelteksten alle geldhandel afkeurden omdat elke rente woeker was; de joden kenden dat probleem niet omdat dat voor hen was geregeld in hun wetboek Deuteronomium 23, en de eerste christenen richtten zich naar de gelijkenis van de talenten volgens Mattheüs 25. Het was ook de tijd dat de handel in opkomst was; kooplieden trokken van plaats tot plaats; en men zocht naar andere, veiligere manieren om met geld om te gaan dan het met zich mee te nemen op de lange reizen. Er kwam behoefte aan geld, aan veel meer geld dan voorheen nodig was; aanzienlijke sommen moesten worden overgemaakt uit de verschillende bisdommen naar Rome om de kruistochten te bekostigen; later waren daar de hertogen en graven die hun oorlogen moesten financieren. Het fenomeen wissel deed opgang en ook de beleningen op obligatie. De kerkelijke verboden verdwenen naar de achtergrond; er ontstond een economie waarin geen ruimte meer was voor ruilhandel. Tijdens het bestuur van graaf Floris V komen de eerste meldingen over lombarden in Noord-Nederland².

Tegenover deze "bankier" was er de houder van de Bank van lening, ook wel tafelhouden genaamd. Want letterlijk legde degene die om onmiddellijk geld verlegen was zijn pand op de tafel waarachter de tafelhouden stond, waarna de waarde van het pand ter plaatse werd bepaald en de leensom werd overhandigd. Eén van de gangbare benamingen die we terugvinden in de archieven is dan ook houder van de Tafel van Leeninge.

Maar beide functies waren in de Hollandse steden vóór de 17e eeuw veelal in een persoon verenigd.

Het werd al snel duidelijk dat Adolp Abrams niet de eerste kredietverschaffer in Rhenen is geweest.

Op 2 april 1292 is er een oorkonde van de al eerder genoemde bisschop Jan van Sierck betreffende een geschil inzake de kapel der Apostelen te Utrecht waarin een Rhenense Lombarde bij naam wordt genoemd: Simon van Rhenen ... Testes huius sunt: *Arnoldus de Ghimneke, miles, Iohannes de Suollis et Simon de Rene, Lumbardi ...*³

Een jaar later, op 8 april 1293 belooft Adolf, proost en aartsdiaken ten Utrechtsen Dom, aan de graaf van Holland om vóór 12 november a.s. in diens naam aan de lombarden te Utrecht, Amersfoort, Rhenen en Oudewater 100 pond Hollands te betalen: ... *Lombardis de Traiecto, de Amersvord, de Renen en de Oudewatere C libras Hollandensium ...*⁴

Circa 1313 speelt er een familiezaak, een nalatenschap van een echtgenote en

moeder betreffende, waarin de deken van Sint Pieter, waarschijnlijk Gerardus de Ummen (van Ommen), arbiter is: ... *ende Willaem zijn sone, de lombarder van Rhenen ...* en aan het slot van het stuk ... *Ende Willaem zal al die pande wedergeven tot Amersforde zonder cost tusghen hiir ende Sente Johans misse, ende to Renen also veir alst Oitberte (=Willaems vader) ane gheit*⁵

De eerste vermelding die we wat Rhenen betreft dan weer tegenkomen dateert van 1612 als Cornelis Vrage octrooi verwerft voor het houden van de Bank van lening. Maar het is moeilijk voor te stellen dat er tussen 1313 en 1612 in onze stad geen geldhandel zou zijn geweest terwijl dat overal in de Nederlanden wel het geval was. In Wageningen bijvoorbeeld wordt in 1567 meester Heyman die Juede voor de tijd van 8 jaren als pandhuishouder toegelaten. Lang heeft hij van dat voorrecht niet kunnen genieten want landvoogd Alva, de IJzeren Hertog, herinnert zich na zijn aantreden het decreet van keizer Karel V van 20 januari 1546 waarin het joden verboden was zich hier te lande op te houden. Heyman wordt in 1570 gevangen gezet en de inventaris die in zijn huis wordt aangetroffen, inboedel en panden, wordt op 16 januari 1570 nauwgezet beschreven⁶.

Maar Heyman was jood, evenals Adolph Abrams, en lombarden waren Italianen of Zuid-Fransen én katholiek. Zij hoefden niet voor hun leven te vrezen maar moesten zich alleen te weer stellen tegen de kerk van Rome en haar geestelijken die uitvoering vroegen van de kerkelijke straffen op het "geld voor geld verkopen". Burgers moesten beschermd worden tegen woekeraars en voor de kerk was elke rente nog steeds woeker.

De tafelhouders ontvingen hun octrooi tot het uitoefenen van hun bedrijf, na indiening van een request, van de landsheer; het "houden van joden en lombarden" was een heerlijk recht. De éénmalige, bij de aanvang verschuldigde recognitie heette propyn of rantsoen; de jaarlijks terugkerende recognitie heette pensioen. Nu waren er aan het begin van de 16e eeuw zulke grote, vooral kerkelijke bezwaren tegen het nemen van interest - die bedroeg in de 15e eeuw 4 deniers per week per Pond Vlaams à 240 deniers ofwel 86,7% per jaar, maar vermoedelijk nog hoger, en aan het begin van de 16e eeuw 3 deniers per week ofwel 65% - dat landvoogdes Margaretha van Savoye (1480-1530, dochter van Maria van Bourgondië) op 9 april 1510 een plakkaat uitvaardigde waarmee alle lopende octrooien kwamen te vervallen. Alle Banken van lening moesten met onmiddellijke ingang sluiten; de sanctie was algehele confiscatie van goederen. Men kan zich afvragen of het middel niet erger was dan de kwaal; in het bijzonder voor *de schamele gemeynte* was de lommerd een laatste toevluchtsoord om de moeilijke tijden door te komen, of populair gezegd: zo kwam Jan Splinter door de winter.

Al eerder, tijdens het korte bewind van Maria (1457-1482), enige dochter van

Karel de Stoute en na haar vaders dood op 5 januari 1477 hertogin van Bourgondië, waren de lombarden uit de Noordnederlandse gewesten verjaagd. Maar deze verbanning hield ook maar één jaar stand.

Daarom werden in de 30-er jaren van de 16e eeuw weer tafels van lening opgericht met toestemming van Karel V, de eerste op 28 februari 1533 in Delft door Johan Baptiste Sandron. Keizer Karel V (1500-1558) was een gelovig mens en een goed katholiek, en hij vroeg daarom voor zichzelf geen propyn en pensioen. Hij bracht in de door hem verleende octrooien de interest terug tot 2 deniers per week ofwel 43,3% per jaar waarbij hij de lombarden tegemoetkwam door hen uitgebreide privileges te schenken. Rietema⁷ beweert dat hij dit compromis met zijn geweten sloot nadat er met steekpenningen was gewerkt: hij had in 1519 grote schulden gemaakt bij het verkrijgen van de keizerlijke titel. Maar Karel V kon om de regelmatig oploeiende protesten betreffende handel en wandel van de geldschieters niet heen. Hij vaardigde op 30 januari 1545 daarom een ordonnantie uit waarbij het alle tafelhouders, ook hun dienaars en factors, verboden was, op straffe van verlies van hun octrooi, gedurende *den Goddelycken dienst* de kerk te betreden. Als redenen voerde hij aan dat de woekeraars zich niet ontzagen dagelijks te verkeren en te converseren met zijn onderdanen de burgers; dat zij, tot ergernis van alle goede lieden, als lieden van eer ter kerke gingen; en dat alles terwijl zij in het openbaar en naar rechte geëxcommuniceerd waren. Maar kredietinstellingen waren allang in het leven van alledag en voor de handel tot een noodzaak geworden, en onmisbaar. In nagenoeg elke stad van enige betekenis was dan ook rond 1550 een Bank van lening gevestigd. En er was een levendige handel ontstaan in octrooien of aandelen daarin waardoor het voorkwam dat octrooien van verschillende steden in één hand kwamen; de macht van de octrooihouder werd zeer groot terwijl het toezicht op de uitoefening ervan door de stedelijke overheid nagenoeg onmogelijk was geworden. Karels maatregel was niet voldoende. Er werd tussen 1545 en 1549 tot driemaal toe een remonstrantie ingediend⁸. De eerste betrof het 's zondags geopend zijn en het hebben van een hard geweten en gemoed; de tweede vroeg om een onderzoek in de boeken in verband met de grote fortuinen die vergaard werden; en de derde stelde de hoge interesten aan de kaak evenals de slechte behandeling van het personeel(!).

Op 29 maart 1549 verzendt landvoogdes Maria van Hongarije (1505-1558, zuster van Karel V) daarom aan alle tafelhouders in de Nederlanden een *lettre close*⁹, dit is een aan een bepaalde groep mensen gerichte brief, met vier vragen. Zij moesten aan haar opgeven de namen en voornamen van allen die sinds de octrooiverlening de tafel hadden gehouden en/of compagnon waren geweest danwel dit nog waren; hun nationaliteit of geboorteplaats; hun aandeel in de tafel; en de ingangsdatum en looptijd van het octrooi.

In het oud-archief van Rhenen is helaas niet na te gaan of de *lettre close* van Maria ook hier ter plaatse is ontvangen, noch een eventueel antwoord daarop. De correspondentie is pas vanaf 1553 (uitgaande) en 1556 (overige) bewaard gebleven. Rietema somt 48 tafelhouders op die hebben geantwoord op de *lettre close* maar vermeldt helaas niet waar ze werkzaam waren¹⁰. Circa 80%-90% van hen was afkomstig uit Piemonte en genoeg geen van hen komt circa 1580 nog voor terwijl er in de 17e eeuw weer andere namen genoemd worden. Dan blijkt ook uit de doop- en trouwinschrijvingen dat, op een enkele uitzondering na, alle Italianen “de ware gereformeerde religie” beleden.

Naar aanleiding van Maria's rondschrijven worden in een nieuwe ordonnantie grote verbeteringen ingevoerd voor de pandgevers waaronder een verlaging van de interest. Want daar was het Karel V en Maria om te doen geweest: bescherming bieden aan de zwakkeren tegen de vaak exorbitant hoge rentevoeten.

Ruim vijftien jaar later, op 18 mei 1564, vaardigde Philips II een placaat uit waarin ook de lombarden een opdracht krijgen. Het placaat was gericht tegen *Leeggangers, Vagabunden, Dieve, Roovers, Straatschenders etc.* en de lombarden dienden zich te houden aan de regels aangaande goud en zilver, groot of klein, en zij mochten geen goederen in pand aanvaarden waarvan zij ook maar vermoedden dat die gestolen zouden kunnen zijn. Overigens gold deze bepaling ook voor herbergiers, cabarettiers, taverniers en goudsmiden die zich niet met goederen mochten laten betalen voor genoten diensten als de verkoper zich niet kon legitimeren¹¹.

Dan breekt de tijd aan dat de steden het recht krijgen om octrooi te verlenen. Er was eerder al stedelijke inspraak gekomen; onder andere Utrecht verzoekt in 1549 op een aan hen gevraagd advies inzake een request, om versoond te mogen blijven van de vestiging van een Bank van lening. Op 17 november 1578 werd bij resolutie van de Staten van Holland en Zeeland in hun vergadering te Gorinchem aan Philips II het “heerlijk” recht tot het verlenen van octrooi (=het houden van lombarden) ontnomen en dit recht aan de steden toegekend. Vele steden grepen hun kans en herstelden wat Karel V had afgeschaft en vroegen propyn en/of pensioen aan de bankhouders; de kosten van de Tachtigjarige Oorlog waren erg hoog en werden over de verschillende gewesten omgeslagen en de stadsbestuurders zochten naarstig naar wegen om aan geld te komen. In 1598 hadden de meeste steden een tafelhouder maar diverse van hen gingen in 1599 failliet ten gevolge van een landelijke heffing ter leniging van de financiële nood door de oorlogstoestand¹².

En zo had Rhenen haar eigen tafelhouder in 1612, al was de jaarlijkse vergoeding in vergelijking met andere steden zeer bescheiden. Op 9 maart 1827 overlegde het

gemeentebestuur van Rhenen tien extracten uit besluiten van 1612 t/m 1621 waaruit moest blijken dat de stad in die jaren de Bank van lening verpachtte aan Cornelis Vrage/Wrage/Verhagen/Veragen/Verhaghen voor de som van 40 ponden/guldens pensioen per jaar¹³.

Andere steden in de Republiek wilden niet verpachten maar gingen in de loop van de 17e eeuw de lommerd in eigen beheer exploiteren, waaronder Amsterdam. Daar werd in 1614 een gemeentelijke Bank van lening gesticht om de particuliere pandhuishouders te verdringen, of zoals dat heette *tot soulagement van de armen ende weringe van alle andere inbehoorlijke woekerijen*¹⁴. Zij had de opdracht behoeftige stadgenoten tegen onderpand van hun vaak schamele bezittingen financiële steun te verlenen. Boven de ingang van het gebouw werd dan ook een steen aangebracht met de inscriptie:

“Tot hulp der noodtdruftigen is hier gestelt
De Banck van Leninghe voor een cleyn gelt”

Men kan dit verlenen van consumptief krediet door de overheid beschouwen als een eerste uiting van sociale bewogenheid van een stadsregering; en het mes sneed daarbij aan twee kanten: enerzijds kwam de gemaakte winst ten goede aan de stad, anderzijds voorkwam men de soms onjuiste praktijken van sommige bankhouders¹⁵.

Daarnaast had deze Bank een tweede, voor de koopmansstad Amsterdam minstens zo belangrijk doel. De Bank van lening werd uitgerust met een aanzienlijke opslagruimte, speciaal ten behoeve van de koopmansgoederen die hier in onderpand werden gegeven tegen productief krediet; anders lagen deze voorraden toch maar renteloos¹⁶. Maar dit is echter in Rhenen nooit het geval geweest want Rhenen is geen echte handelsstad met internationale contacten geweest. En ook verder in het noorden en het oosten van het land bleven de leenbanken veelal in particuliere handen. Overigens heeft Rhenen ook nooit zo'n bekende Nederlander in dienst gehad als de Amsterdamse leenbank: in 1658 kreeg Joost van den Vondel de betrekking van suppoost, de borg die hij moest storten bedroeg fl. 4.000,-- en zijn salaris was fl. 650,-- per jaar¹⁷; bedragen die in Rhenen ondenkbaar waren.

Cornelis Vrage/Wrage/Verhagen/Veragen/Verhaghen is vanaf 1612 in Rhenen gebleven en er vermoedelijk overleden en begraven. Er is (nog) niet veel over hem bekend; in genealogische boeken wordt hij niet vermeld. Hij zou ook in Wijk bij Duurstede tafelhoudster en vendermeester zijn geweest hoewel zijn naam niet voorkomt in de Wijkse burgerboeken. Zijn weduwe wordt genoemd als eigenaresse van een graf in de Cunerakerk, dus waren ze niet joods, en de weduwe Vrage krijgt inkwartiering van personeel van de Winterkoning. Haar naam is teruggevonden want Cornelis Vrage blijkt gehuwd te zijn geweest met Barbara de Basu. In Wijk bij Duurstede ligt een dossiertje de Basu¹⁸. Hieruit zijn een aantal genealogische

gegevens te halen waaronder de constatering dat Cornelis vóór november 1658 moet zijn overleden; en hij of zijn vrouw Barbara waren in zeer goede doen. Dit dossier bevat 1 velletje waaruit moet blijken dat Francois de Basu zoon en enige erfgenaam is van David de Basu die op zijn beurt universele testamentaire erfgenaam was van Barbara de Basu, en 3 katernen betreffende

1)provisionele loting en verkaveling verricht door en tussen Jan Aertsen de Vael als man en voogd van zijn echtgenote Elisabeth Beddis, legataris voor vijf duizend gulden uit de boedel van wijlen Barbara de Basu aan de ene kant, en Jacob Boumeister als gemachtigde, volgens aanwijzing van het stadsgerecht van Rhenen van 9 augustus 1661 tot de voornoemde loting, voor Cornelis en Maria Schenckel, legatarissen voor zes duizend gulden uit voornoemde boedel aan de andere kant; en dan volgen er een aantal bladzijden met berekeningen van kapitalen en renten van schuldenaren aan de boedel van Barbara de Basu waaronder de stad Rhenen, getekend door Willem Wouterse Roest, voor 1.700.-- en 200.--, Buddingh 450.--, Anthonij de Beer, kasteleijn, 445.-- met de verschenen rente ad 229.--, etc.

2)aantekeningen van de stukken van de boedel van Barbara de Basu, waaronder een verdeling onder de erfgenamen van Cornelis Vragen van diens nalatenschap ad fl. 5.543.05.08 op 26 september 1660 geauthoriseert, en een kopie van een acte van 5 november 1658 waarbij David van Mansdale en anderen bekennen voldaan te zijn van al de hen toekomende legaten en erfenissen door het overlijden (*afflijvicheijt*) van Cornelis Vrage

3)inventaris van papieren betreffende de boedel van Barbara de Basu die meeegenomen zijn door Jan Aertse de Vaell en Francois de Basu op 10 juli 1684, waaronder twee kopieën van het testament van Barbara de Basu dd. 6 juli 1648; een uit het Spaans in het *Neerduits* vertaald testament van een Aelbrecht Vragen, toen wonende te Madrid dd. 7 mei 1610; octrooien, met de kopieën, tot het houden van de Bank van lening van 1611-1628; vijf langwerpige boekjes, ingenaaid, betreffende de Bank van lening; verscheidene kwitanties van de jaarlijkse pensioenen door Vrage als tafelhouder alhier betaald; verscheidene processtukken van de Rhenense schout Warnar van Lennep versus Vrage en van Vrage versus anderen. In inv.nr. 392, een processtuk tussen Jan Aertsz de Vael en Boudewijn Schenckel uit 1659-1661 inzake successie (vordering aandeel boedelscheiding), staan nog wat meer genealogische gegevens: de huisvrouw van David de Basu, wonende in Rotterdam, is Maria de Lorravilla (of Locravilla); Boudewijn Schinckels en Anna de Basu zijn echtelieden en ouders van Maria en Cornelis Schinckels; Elisabeth Beddels is de onmondige dochter van Maijcken de Basu; Barbara de Basu is Elisabeth's outmoeije¹⁹.

In juni 1671 vernietigt de Hoge Raad een uitspraak van de Raad van Holland in een zaak tussen David de Basu, en mr Adriaen Kemels en Francois de Basu

De twee proceszakken uit inv.nr. 291 Stadsgericht Rhenen 1546-1811, Streekarchivariaat Wijk bij Duurstede. In de ene zak leverde schout Van Lennep zijn stukken in, in de andere Cornelis Vrage. De zakken zijn inmiddels zo'n 365 jaar oud. (foto's A.J. de Jong, Voorhuizen)

waarbij het arrest, opgelegd aan David, wordt opgeheven onder zekerstelling dat David Holland niet zal verlaten. De Raad beboet op dezelfde dag mr Kemels en Francois de Basuij met 50 ponden van 40 grooten omdat zij niet het vereiste respect van kinderen tegenover hun ouders, i.c. David, in acht hebben genomen; ook de procureurs worden beboet, met 25 ponden ieder²⁰.

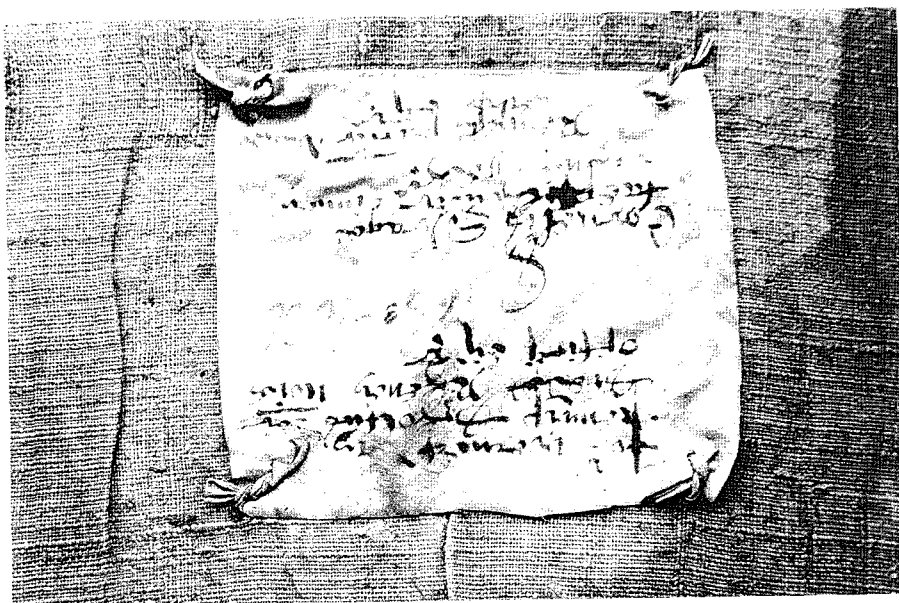
Tot 1628 was Cornelis Vrage dus tafelhouder maar daarnaast leende hij ook geld op kwitantie. Dat blijkt wel uit de papieren van de nalatenschappen van hem en Barbara. Bovendien ligt er in het archief in Rhenen een papiertje waaruit blijkt dat hij op 15 april 1629 aan A. Verhuett 100 gulden leent *na taeffels Regt* waarna hij op 18 mei 1629 van genoemde Verhuijtt de intrest van vijf weken ofwel 3 gulden 2 stuivers 8 penningen met de hoofdsom terugontvangt²¹.

In Wijk bij Duurstede bevinden zich twee inventarisstukken waarin de tafelhouder Cornelis Vrage door schout jhr Warnar (Wernert) van Lennep voor het gerecht wordt gedaagd wegens woeker (Cornelis Vrage, 1633-1637, woeker)²² en een uitspraak op het onderwerp economisch onrecht (= overtreding van het reglement op de Bank van lening: Warnar van Lennep versus Cornelis Vroege(!), tafelhouder, 25 februari 1646)²³.

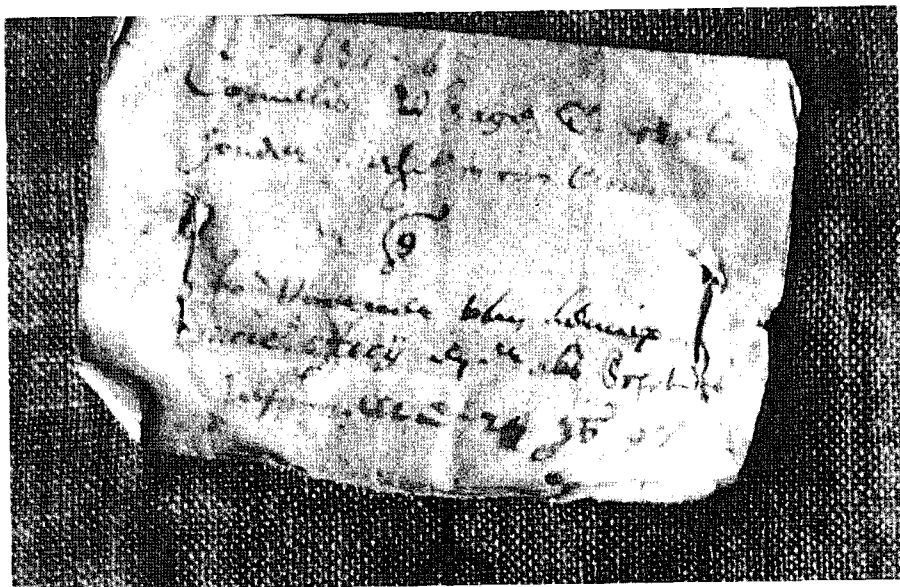
In het eerste inventarisnummer bevindt zich een eigenhandig geschreven verklaring van ds Johannes Würtzfels²⁴, gedateerd 16 maart 1634, ten gunste van Cornelis Vrage, luidende dat hij enkele jaren daarvoor voor een niet bij naam genoemd persoon die zijn pand niet kon lossen bij de tafelhouder gepleit had voor kwijtschelding van rente en interest. Vrage had geantwoord dat hij daar niet aan kon beginnen omdat dat anderen in de verleiding zou brengen hetzelfde verzoek te laten doen. Toen de predikant echter volhield en op de grote armoede wees van de pandgever die toch zijn kleren niet kon missen, overhandigde Vrage het staangeld uit eigen zak aan Würtzfels met het verzoek dit zonder te zeggen waar het geld vandaan kwam, aan de pandgever te geven waarna deze aan Vrage zijn schuld kon voldoen. Vrage zou toen ook de panden hebben teruggegeven zonder de hoofdsom terug te vragen. En volgens de verklaring van de predikant had Vrage zoiets meermalen gedaan.

In het tweede inventarisnummer wordt Vrage ervan beschuldigd dat hij buiten zijn octrooi om geld heeft uitgeleend op obligatie en zonder pandneming tegen de rente die bij lombarden gebruikelijk was hetgeen strafbaar is. Het gerecht is op 25 februari 1646 van oordeel dat de eis van de schout ontvankelijk noch gefundeerd is en spreekt Cornelis Vrage vrij.

Inmiddels is op 26 maart 1634 octrooi verleend voor 10 jaar en is er een

De "etiketten" op de proceszakken in inv.nr. 291 Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, Jhr Wernert van Lennip, scholtus der Stede Rhenen versus Cornelis Vrage, taefelhouder binnen Rhenen (foto's A.J. de Jong, Voorhuizen).

burgerschapsacte overhandigd aan Adolp Abramss den Joden, lombarde²⁵. De nieuwe tafelhouders moet jaarlijks als recognitie 70 gulden van 20 stuivers betalen; de rente is 1 duit per week van een daalder tot 30 stuivers, ofwel 21,7% en die rente blijft gehandhaafd al de eeuwen dat de Bank in Rhenen heeft bestaan; hij moet 4 maal per jaar verkoping houden van de verstante panden; en hij en zijn familie krijgen sauvegarde/vrijgeleide/bescherming toegezegd door de stad. Adolp is de eerste in een reeks van tafelhouders van joodse afkomst die doorloopt tot 1829, dus bijna 200 jaar. Hij wordt al in 1610 in Wageningen vermeld; de naam van zijn echtgenote is niet bekend. Voor ons is hij de stamvader van een tafelhoudersfamilie in onze regio: zijn drie zonen worden ook bankhouder: 1) Jacob Adolfs, gehuwd met Sara Magnis, is van 1655-1681 tafelhoudersfamilie in Gelders Veenendaal; 2) Isaac Adolfs, is op 28 juli 1668 pachter van de Bank van lening in Wageningen; hij krijgt als begraafplaats voor hem en zijn geloofsgenoten de Stadsbleek toegewezen; hij overlijdt in Wageningen in circa 1690; 3) Mozes Adolfsen, pacht in 1644 de Bank in Rhenen als opvolger van zijn vader. Isaac Adolfs in Wageningen heeft twee zonen, t.w. 1) Simon Isaac die gehuwd is met Nentjen Salomons; hij faillieert in 1694 als bankhouder te Wageningen en verdwijnt met de noorderzoon met achterlating van zijn schulden waarna zijn bezittingen door het stadsbestuur worden verkocht, en 2) Abraham Isaacs die in 1663 de Bank van lening in Rhenen in octrooi verkrijgt²⁶.

In 1644 wordt Adolp dan als bankhouder opgevolgd door zijn derde zoon Moses Adolfsen die een octrooi krijgt voor 10 jaar²⁷. Hij wordt op 5 maart 1644 benoemd per 1 mei 1644 op voorwaarde dat hij de komende jaren *tot een jaarlijks pensioen voor de cameraar* zal betalen zeventig gulden per jaar, voor het eerst op primo Maj 1644, dezelfde recognitie als zijn vader.

Op 4 januari 1654 wordt door het Rhenense stadsbestuur een bewijs van goed gedrag uitgereikt aan Meijer Bonevanck, *jode*, waarin verklaard wordt dat hij ongeveer 4 jaar bij zijn zwager Moses Adolfsen, tafelhoudersfamilie, heeft gewoond maar nu elders zijn fortuin wil zoeken. Op 30 januari 1654 krijgt Moses Adolfsen, *jode alhier*, van de schout, burgemeesters en regeerders van de stad een bewijs dat hem omtrent 12 jaren octrooi is verleend voor het houden van de Bank van lening teneinde dat elders te kunnen overleggen²⁸.

De belangrijkheid van de Rhenense Bank van lening kan enigszins worden bepaald door de hier te betalen jaarlijkse recognitie te vergelijken met die in andere steden. In Utrecht moest in 1620 bij aanvang 10.000 gulden worden betaald (afgeschafte in 1643) en jaarlijks 600 gulden; in Gorinchem in 1622 6.000 gulden en jaarlijks 1.030 gulden; in Harlingen in 1650 5.000 gulden en jaarlijks 700 gulden; in Leiden in 1655 jaarlijks 6.110 gulden voor de armen²⁹.

Vóórdat in 1663 Abraham Isaks de derde in de rij is, zijn er in gereformeerd en bestuurlijk Nederland ruim twintig jaar heftige discussies gevoerd over de toelaatbaarheid van de Bank van lening. De aanleiding voor de plotselinge verheving van de al jaren sluimerende twist was het verzoek van zekere Justus Kriex, zoon van de Sneeker tafelhouder en Alexandrine Balbian, en verloofd met Agnes de Milan, dochter van de Utrechtse tafelhouder en Johanna del Corne, om examen te mogen doen aan de zojuist in 1636 gestichte Universiteit van Utrecht; hij had rechten gestudeerd in Franeker en zou in Utrecht de eerste zijn die daar promoveerde. Dit was tegen het zere been van de hoogleraar aldaar, Gisbertus Voetius (1588-1676), die grote bezwaren had dat uitgerekend de eerste promovendus aan zijn universiteit uit een familie van lombarden en houders van de Bank van lening kwam. Hij weigerde daarom Kriex toe te laten en vele anderen gingen zich met de kwestie bemoeien, getuige de overvloed aan geschriften en pamfletten waarmee in die tijd zo'n strijd werd gevoerd. Maar de promotie en het huwelijk vonden wel doorgang.

De voorstanders van acceptatie van de Bank van lening voerden aan dat, omdat de magistraat de rente vaststelde, deze wettelijke interest geoorloofd was en derhalve niet als woeker mocht worden gezien; wie anders over de zaak dacht blameerde de magistraat. Voetius bestreed dit door te stellen dat de magistraat de Bank van lening slechts toeliet om groter kwaad te voorkomen, maar het verlof kon de zonde niet tot deugd maken; de tafelhouders waren daarom ten opzichte van hun geweten niet vrijgesproken. De tegenstanders sloegen de voorstanders om de oren met teksten uit de bijbel waaruit zou blijken dat het nemen van interest niet geoorloofd was³⁰. Het was uiteindelijk de klacht van de Leidse tafelhouder Sebastiaen Koninck dat hem de toegang tot het Avondmaal werd ontzegd die leidde tot de resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland van zaterdag 30 maart 1658: : ... *dat het subject van de Banckleeninghe niet en specteert tot de kennisse ende het oordeel van de Kerckenraden, Classen en Sijnoden, maar tot de voorsorge van de politique Regieringe ... en ... geenszins sullen hebben aen te merken, als neeringe van onrechtveerdige woecker, maer als middelmatige handelingen; ..*

De rust was daarmee eindelijk neergedaald; de kerk had zich bij het onvermijdelijke neergelegd en speelde er later hier en daar zelfs op in: in Zutphen bijvoorbeeld was in de 18e eeuw vanaf 1721 de diaconie voor éénvierde gedeelte mede-exploitant van de Bank van lening, en in 1759 werd in Deventer de Bank gepacht door de predikant te Wijk bij Duurstede, ds Johannes de Vrij³¹.

Op 17 juli 1663 wordt het octrooi voor het houden van de Bank van lening verleend aan Abraham Isaks/Ysaacqse/IJsaaxen met ingang van 1 oktober 1663 voor 12 jaren; het jaarlijks te betalen bedrag is 200 Carolus guldens van 20

stuivers; de rente bleef op 1 duit per week; zijn vader Isaaq Adolphe uit Wageningen stelt zich borg³². Hij volgt in Rhenen zijn oom Moses Adolfsen op waardoor het bedrijf dus in de familie blijft. Abraham Isaks is de kleinzoon van Adolph Abrahams, hij is gehuwd met Hilleken Philipsen en is vader van Adolf Abrahams (zoonlief werd dus naar overgrootvader vernoemd). In 1683 wordt van deze Adolph gezegd dat hij de zondagsrust verstoort omdat hij des namiddags tijdens de kerkdienst zijn waren loopt aan te prijzen en daarmee art. 222 van de stadsordonnantie overtreedt³³ Adolph vetrekt in 1696 naar Amersfoort waar hij op 11 mei poorter wordt, zijn beroep is factor in tabak; hij wordt ook bestuurslid van de kille in Amersfoort. Maar ook Adolph blijft betrokken bij de geldhandel want zijn zoon Jonas Adolphs is van 1721-1733 pachter van de bank te Wageningen³⁴. Abraham heeft moeilijke jaren gekend. Hij was bankhouder in het rampjaar toen de Fransen ons land binnenvielen en via Nijmegen door Rhenen trokken op weg naar het westen. Abraham was enerzijds tegenover de pandgevers verantwoordelijk voor de panden die hij onder zijn beheer had; anderzijds zat in deze panden, in ieder geval gedeeltelijk, zijn kapitaal. In mei/juni 1672 verzoekt hij daarom de stadsregering of zij regels willen stellen waarnaar hij zich kan richten met betrekking tot de panden³⁵. Die geeft men ook en, hoewel daar niets over bekend is, we mogen aannemen dat Abraham de panden uit handen van de vijand heeft weten te redden. Zou hij gevlucht zijn met zijn hele inventaris, maar waarheen dan? Zou dat in combinatie met zijn familie-tafelhouders uit Wageningen en (Gelders) Veenendaal zijn geweest? Als hij niet uit handen van de plunders had weten te blijven, zou daar ongetwijfeld iets van zijn overgeleverd. Maar de gevolgen zijn wel voelbaar, tot in 1675 toe. Op 27 januari 1675 komt Abraham IJsaacq met de stad overeen dat hij korting krijgt op de jaarlijks te betalen pacht van 200 gulden vanwege de moeilijke jaren, in 1673 85 gulden en in 1674 40 gulden. En aan het einde van dat jaar, op 1 november 1675 belooft zijn vader IJsaacq namens zijn zoon Abraham, 126 gulden te betalen³⁶; Abraham zat toen dus in liquiditeitsproblemen.

Aan de andere kant werd het Abraham niet gemakkelijk gemaakt zijn handel uit te breiden en zijn omzet te verhogen, anders dan tegen extra kosten. In de rekeningen van ontvangsten en uitgaven van het Nicolaasgilde binnen Rhenen van Nicolaj 1674 tot Nicolaj 1675 wordt vermeld dat Abraham Isackss, terwijl hij geen gildebroeder is, waren heeft verkocht en daarvoor beboet wordt; hij is aan het gilde 3.-- -- verschuldigd³⁷.

En als Abraham in september 1683 een poging waagt om lid te worden van het Nicolaas- of Kramersgilde wordt hij niet toegelaten. Het stadsbestuur vraagt advies aan het gilde zelf wat te doen met het request van Abraham en die reactie laat zich raden: men heeft geen behoefte aan concurrentie. Als officiële redenen worden genoemd dat het gilde een christelijke vereniging is waarin joden geen

deel kunnen hebben en er wordt gewezen op de reeds hoge inkomsten van Abraham uit zijn lommerd en zijn slachterij. Na ook nog navraag te hebben gedaan in Wijk bij Duurstede wijst het stadsbestuur in november 1683 het verzoek af³⁸.

Abraham woonde zozegzegd op stand. Op 27 maart 1690 is er een publieke verkoop van het huis van Gijsbert van Seventer aan de meestbiedende³⁹. Uit de beschrijving van het pand blijkt dat Abraham daar al woont en daarom bevreemd het niet dat hij inzet op 1.100 gulden waarna hij zijn bod nog eens hoogt met 110 gulden. Hij wordt dan eigenaar voor 1.210 gulden. De beschrijving van zijn nieuwe eigendom luidt: *seckere huijsinge en erve, met den hoff daerachter aen gelegen staende alhier binnen Rhenen in de lange here straet, daer suiwtw. de voorn. straet; noortw. de stadswall; westw. de wed. van de heer en oostw. de steegh nae de voors. wall naest ende allomme gehuijst en gelegen sijn, en sulx tegenwoordigh bij Abraham Ysacqs bewoont wordt.*

Abraham Isaks moet vóór 7 oktober 1690 zijn overleden want op die datum verkrijgt zijn weduwe het octrooi voor zes jaar⁴⁰. De pachtsom is 150 gulden van 20 stuivers; de interest is 1 duit per week van 30 stuivers; zij mag voor ieder uit te schrijven leenbriefje 4 penningen vragen; en ook zij krijgt sauvegarde.

In 1696 geeft Hillighijen te kennen dat het lopende octrooi op 1 oktober eindigt. Zij en haar man hebben de Bank van lening nu al meer dan 34 jaar in pacht gehad en zij is genegen de bank opnieuw te pachten maar gelet op de vooruitzichten die hoe langer hoe slechter worden, is het de prijs van 150 gulden niet meer waard. Zij verzoekt daarom om voortzetting van de pacht maar dan tegen 100 gulden per jaar. Zij wijst er ook nog op dat het een ieder bekend is dat de pachtsommen van alle banken in de omgeving met de helft en soms wel met tweederde zijn verlaagd.

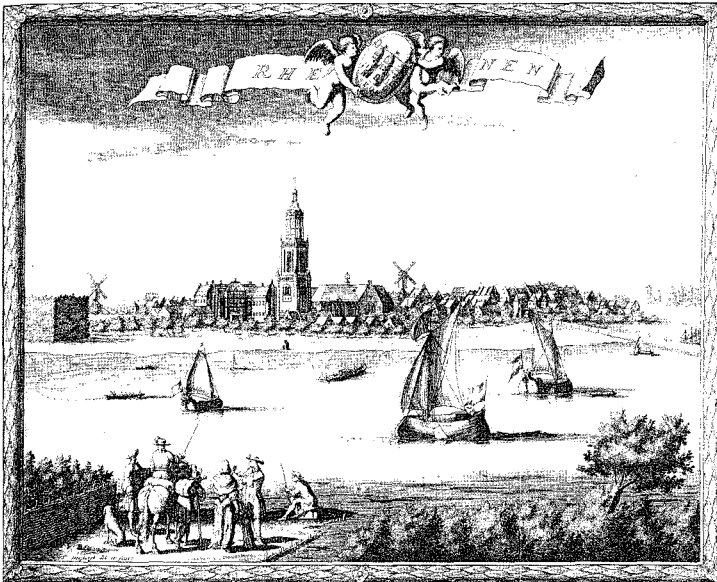
In dezelfde schrijven verzoekt Hillighijen om haar gemaal, dat op 20 gulden is gesteld, tot 14 gulden te verlagen omdat veel joodse reizigers van tijd tot tijd bij haar onderdak zoeken waarbij zij eventueel bereid is onder ede te verklaren dat zij voor deze voorbijgangers nooit geld uit Amsterdam (?) heeft genoten maar hen om Gods wil bij haar laat overnachten.

In 1698 is er de bevestiging dat zij pachtster van de Bank is en dat haar verzoek om vermindering van het gemaal is toegekend.

In 1694 zal zij geconfronteerd zijn geworden met het faillissement van haar zwager Simon Isaac in Wageningen die met achterlating van zijn schulden de benen neemt. In het Wagenings archief duikt een aantal malen de naam Hilleken Philipsen op, jodinne en weduwe van Abraham Isaac⁴¹.

Tot in ieder geval 1703 wordt aan haar pacht berekend voor de Bank van lening. We weten dat omdat op 29 januari 1704 de gemeente Rhenen beslag laat leggen op alles wat zich ten huize van de weduwe en de kinderen van Abraham Ysaqs

bevindt⁴². De stad heeft al een aantal keren de zonen gevraagd zich borg te stellen voor wat hun moeder aan de stad schuldig is maar daar geen antwoord op gekregen. Er moet nog voor drie jaar pacht, over 1701, 1702 en 1703, ad 125 gulden per jaar worden betaald en enige jaren huur voor de loods bij het huis van dominee Menso. De substituut-schout en Coenraedt Beeck alsmede deurwaarder Jan Vermeer krijgen opdracht een inventaris op te maken, alles te verzegelen en te bewaren. Het levert ons een mooie lijst op met een indeling van het huis: een grote voorkamer, een achterkeuken, een gang, een donkere keuken, een kelder, een grote keuken, een kleine voorkamer, een grote bovenkamer, een voorhuis, een achterzolder en een henk(?). Voorwaar geen geringe behuizing. De afloop staat niet beschreven.

Zo zag het Rhenen van Hillegien Philipsen, weduwe van Abraham Ysaqs, er vanuit de Betuwe uit in 1700. T.Doesburgh, kopergravure. 260x320cm. (ABR 49).

De algemene malaise in het wereldje van de houders van de Bank van lening is bekend. De lombarden van de eeuwen daarvoor waren gevestigde lieden geworden, gerespecteerd en behorend tot de elite van de Republiek. Tegen 1670 waren er geen Italianen meer als bankhouder; sommige families waren uitgestorven, anderen hadden hun rijkdommen vergaard en hun zonen studeerden en huwden magistraatsdochters, en hun dochters huwden verarmde adel. Zij hadden zich ontworsteld aan de tegenwerking van de eens zo machtige kerk van Rome

tegen hun handel en wandel en ook de calvinistische kerkgeleerden hadden hun nederlaag geleden. Toen Tartarolis uit Leiden in 1653 overleed liet hij een enorm bezit aan kapitaal en roerend en onroerend goed na aan zijn twee dochters waarvan de ene was gehuwd met een cavalerie-officier in het Staatse leger en de ander met de raadsheer van de overleden Prins van Oranje⁴³. De familie Kriex leverde juristen en advocaten aan de hoven van Holland, Friesland, Utrecht en Brabant, en verder medici, domheren en kanunnikken, jonkers en hovelingen⁴⁴. En zo was het de andere voormalige lombarden ook vergaan. Wat achtergebleven was waren de Banken van lening, overgenomen door de stadsregering danwel onder controle van de lokale bestuurders aan particulieren verpacht, ten behoeve van eigen stadsinkomsten en als een vroege vorm van sociaal vangnet voor de kleine man. Eind 17e eeuw was de animo voor het exploiteren van een Bank van lening niet groot meer. Er was teveel gereguleerd en het grote geld was in deze branche niet meer te vinden. In plaats van het verlenen van een octrooi op grond van een ingediend request, soms mét en soms zonder pensioen ten behoeve van bijvoorbeeld de stadsarmen, gingen vele steden daarom over tot de openbare verpachting van het recht tot het houden van de tafel, analoog aan de verpachting van andere bronnen van stedelijke inkomsten zoals accijnzen op bier en wijn, tollens en molens. Een verpachting is een tweezijdige overeenkomst, onder het stellen van een borg, waarbij de condities van tevoren zijn vastgesteld en openbaar gemaakt of gepubliceerd. Aanvankelijk dienden zich hiervoor gegadigden aan uit de autochtone bevolking maar na 1 à 2 pachttermijnen boden deze niet meer mee; en dan verschijnen joodse ingezetenen op het toneel. De joden werden niet aanvaard in de van oorsprong christelijke gilden en konden daardoor niet één van de gevestigde beroepen uitoefenen. Waar zij hun brood mee konden verdienen was veelal als straathandelaar en marskramer. En ook in het exploiteren van de Bank van lening. Maar de winstmarges werden kleiner en kleiner, de interest was in de 17e eeuw aanzienlijk verlaagd naar 1 duit per daalder per week (=21,7%) of 1 duit per carolusgulden per week (=16 1/4%)⁴⁵, de risico's werden te groot, en ieder die de mogelijkheid had zocht een ander beroep.

Rhenen bleef de eenmaal ingezette koers van octrooiverlening aan particulieren en later verpachting van de Bank trouw. Na Hilleghijen Philipsen is er op 17 augustus 1733 een verpachting voor 6 jaren ingaande 27 september daaraanvolgende aan Abraham Abrahamse⁴⁶. Al in 1720 wordt Abraham Abrahamsen vermeld als eigenaar en gebruiker van een huis in Rhenen in wat nu de Herenstraat is en hij wordt voor huis- en haardstedegeld belast met 12.--.--, en hij zit op goede stand want naast hem woont schepen Ambergh, ook voor 12.--.--, en daarnaast Smissaert voor 16.--.--⁴⁷. We mogen daarom wel aannemen dat dit hetzelfde huis zal zijn dat Abraham Ysaqs in 1690 heeft gekocht.

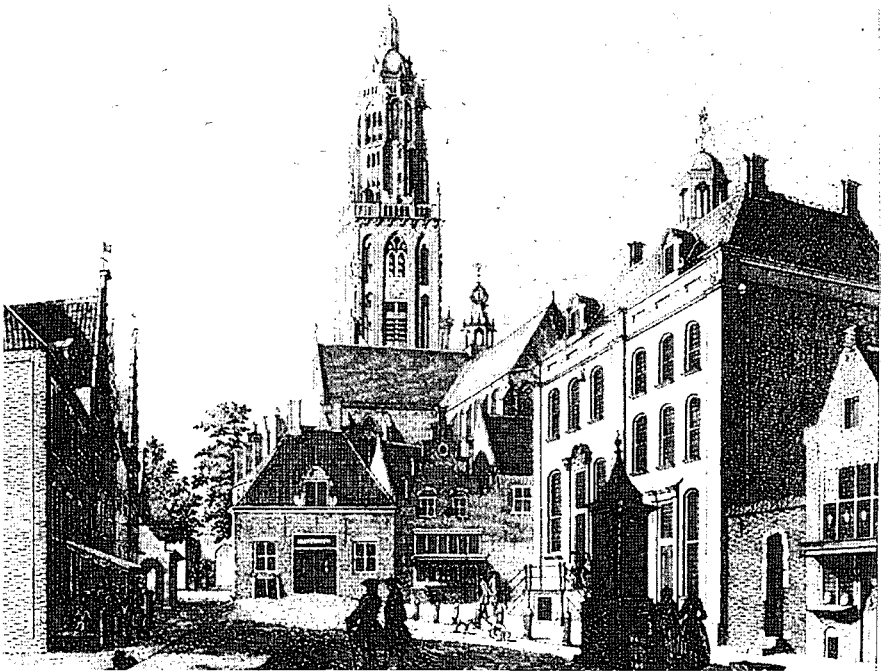
Nog eerder, in 1709, duikt er uit de archieven al een Abraham de Jood op in connectie met de Bank van lening; het is niet zeker of hij een zoon is van Abraham Isaks en diens vrouw Hilleghijen. Zo ja, dan mogen we aannemen dat hij te eniger tijd de zaak heeft overgenomen van zijn moeder, en is de bank nog steeds een familiebedrijf.

Het jaar 1732 is een treurig jaar voor Abraham Abrahamsen hoewel het niet bekend is of we dan over de vader of over de zoon spreken: er worden in Wageningen op de joodse begraafplaats 2 kinderen begraven: op 4 april 1732 wordt begraven *een* kind van Abram Abrams te Rhenen (2.10.--), en 16 dagen later, op 20 april 1732, *het* kind van Abram Abrams te Rhenen (2.10.--)⁴⁸. In de rekeningen van het St. Nicolaas- of kramersgilde van 1730/1731 is er een vermelding van Abraham Abrahamse de oude die als burger wordt toegelaten maar op conditie dat hij niet hoeft te worden uitgenodigd noch met de vertering zal mogen meedoen maar wel daaraan zal moeten meebetalen; het entreegeld is 8.-- en dit is het normale tarief. De rekening over 1739/1740 spreekt over Abraham Abrahamse *de jonge*, als nieuwe gildebrouwer 4.-- en dit is het normale entreetarief voor een gildebrouwerszoon⁴⁹. Omdat Abraham de bankhouder al op leeftijd is zullen het wel kinderen van de jonge Abraham zijn geweest.

Dat Rhenen inderdaad het systeem van openbare aanbesteding volgt blijkt uit het feit dat na afloop van de pachttermijn van zes jaar in 1739 de Bank van lening niet opnieuw kon worden verpacht ondanks advertenties in de krant, omdat er zich geen gegadigden van elders hebben gemeld. Vanaf 19 oktober 1739 wordt daarom Abraham Abrahamsen op zijn verzoek nog voor één jaar de pacht toegestaan. Maar dit jaar gaat voorbij en een volgend jaar vangt aan. En dan klappt de boel. Op 15 mei 1741 blijkt Abraham insolvent, hij kan zijn verplichtingen niet nakomen en er volgt beslaglegging op alle goederen onder zijn beheer en eigendom. Twee dagen later al, op 17 mei 1741 vindt er een inventarisatie plaats, ten overstaan van notaris Johan Boon, van alle privé-goederen in het huis van Abraham en zijn echtgenote Isabella. Per vertrek - de grote voorkamer, de kleine voorkamer, de binnenkeuken, de vaste bottelarije(?), in de bedstee, de achterkeuken, in de kachel(!), achter in het slachthuis, op de zolders en op de bovenkamer - wordt nauwgezet beschreven wat zich er bevindt, met de geschatte waarde, een totaal van 115gulden 18stuivers. Ook de panden van de leenbank worden geïnventariseerd en deze worden daarna overgebracht naar de grote nieuwe achterkamer op het stadhuis. De stadsregering besluit om op marktdagen te laten omroepen dat men zijn pand, zijn eigendom, tegen inlevering van het pandbriefje kan komen ophalen. Er blijken in 1742 nog enige ongeloste panden op het stadhuis te zijn en besloten wordt om die te veilen⁵⁰.

Als in 1751 de zaak eindelijk zijn beslag krijgt, door het gerecht wordt vereffend, - ook in die jaren moest men in rechtszaken over veel geduld en uithoudings-

vermogen beschikken - blijkt hoeveel Rhenense ingezetenen zijn getroffen door het faillissement. Alle concurrente schuldeisers worden bij naam genoemd en uit hoofde waarvan de claim was ingediend. Na aftrek van de kosten, voor onder andere de heren gecommiteerden, de substituut-schout, de procureur, de deurwaarder, de bode, de cameraar (wegens drie jaren en een restant pacht van de Bank van lening en negen jaar erfpacht uit de Doelen) blijft er 470gulden 19stuivers 14 penningen over. Dit bedrag wordt verdeeld onder 30 schuldeisers die ongeveer 20% van de hoofdsom krijgen uitgekeerd. Er blijkt uit dat Abraham Abrahamsen naast zijn Bank van lening onder andere handelaar in tabak was: hij was hen geld schuldig wegens geleverde tabak (25x) en tabaksmanden (1x), wegens waaggeld en vrachten (1x), wegens hooigras (1x) en winkelwaren (2x). Voor veel tabaksplanters moet het faillissement van Abraham een grote financiële

Een bekende tekening.

De schuldeisers van Abraham Abrahamsen verzochten de stad in 1741 of de bankhouder kon worden overgebracht van de gewone gijsselkamer, want de kosten daarvan rezen de pan uit, naar 1) één van de drie nieuwe kamertjes in het zojuist gerenoveerde stadhuis, 2) de konijnkooi, of 3) de bagijnkamer op de toren. De toren ziet u hier afgebeeld en ook het nieuwe raadhuis. Waar de konijnkooi was, is nog onbekend. Caspar Philips jr naar J. de Beijer "De markt, het stadhuis en kerk te Rhenen", 1753 (ABR 207)

strop zijn geweest. Geen wonder dat men in 1741 zo bevreesd was dat hij de benen zou nemen dat men hem door het gerecht in gijzeling liet nemen⁵¹.

Wat wel bevreemding wekt is dat nog in 1742 aan Abraham Abrahamse, tafelhouder, erfpacht wordt verleend voor het gebruik van een hof gelegen tussen de Rijn en de Westpoort in de gracht die om de muren (vesten) langs het erf van het Koningshuis loopt, en de vrijliggende doelen tussen de beide rondelen mag hij voor visserij gebruiken, en dat voor drie gulden per jaar⁵². En dat wordt hem voor een jaar toegestaan, tot Petri 1743 blijkens de voorgaande afrekening. Hoewel, de erfpachtsom was preferent in het faillissement dus de stad kwam er niet aan tekort. Er schijnt geen strafrechtszaak te zijn geweest met daaropvolgend een vonnis; in ieder geval is daarvan niets terug te vinden in de archieven. Van opzettelijke verduistering is overigens niet gebleken. De zaak van Abraham Abrahamse is daarom niet te vergelijken met die van Paulus van Arssen, de bankhouder in Deventer die in 1735 in verband met gepleegde verduisteringen, vervalsing van balansen, etc. terecht stond voor de Deventer Schepenbank. Het vonnis voor Van Arssen luidde: *op het schavot, onder de galg staande, met de strop om de hals te worden geseseld en daarna gebrandmerkt, en op poene van de dood gebannen te worden uit de stad Deventer en de provincie Overijssell*⁵³.

Van Abraham Abrahamsen en/of zijn echtgenote, en ook van Abraham de jonge, horen we niets meer.

Wat in 1739 niet is gelukt, een nieuwe pachter vinden voor de Bank van lening, lukt in 1742 weer wel.

Een zekere Jacob Weijl, *sijnde van de Joodse Religie en woonachtig te Rotterdam*, verzoekt de Lombert voor 4 jaar te mogen pachten hetwelk hem wordt toegestaan mits hij iemand vindt die borg voor hem wil staan. En dat lukt hem, want Jan de Vrijer, gezworen makelaar te Rotterdam, stelt zich borg voor 600 gulden ten overstaan van notaris Cornelis Andries Cantier voor de periode van een jaar, en dus wordt Jacob Weijl de pacht gegund⁵⁴. Om zijn beroep uit te kunnen oefenen moet hij burger van de stad worden en dat kost hem 15 gulden.

De pacht vangt aan op 22 december 1742, voor 4 jaar waarbij per jaar opzeggen mogelijk is. De jaarlijkse pacht, te betalen aan de oud-cameraar van de stad, is 50 gulden tot 20 stuivers Hollands het stuk. De rente die Jacob mag vragen bedraagt nog steeds één duit per week of alle zeven dagen van 30 stuivers - en dat is al jaren zo. Bovendien mag hij voor het uitschrijven van elk leenbriefje een oortje of 4 penningen in rekening brengen, maar die briefjes of leencedullen dienen wel in goed nederduits geschreven te zijn om disputen te voorkomen. De meer-opbrengst van de niet-geloste panden bij openbare verkopen die vier keer per jaar moeten worden gehouden, gaat naar de diaconie ten behoeve van de armen.

In het algemeen lijkt het erop dat de bepalingen in dit octrooi zijn overschreven van voorgaande octrooien uit 1663 (Abraham Isaks) en 1690 (Hilleghyen, Philipsen) want ook dit octrooi eindigt met de toezegging dat bescherming wordt verleend aan de tafelhouder, zijn vrouw, familie, kassier en dienaars omdat de stad de openbare uitoefening van de functie van de leenbank ten dienste van de stad en de gemeente onderkent en nodig oordeelt⁵⁵. Dit verlenen van sauvegarde was overigens al standaard in de tijd van Maria van Hongarije ten tijde van de *lettre close* van 1549.

Maar Jacob Weijl houdt het niet lang vol in Rhenen, slechts twee jaar.

Zijn opvolger in 1744 is Godschalk Heijman.

Deze is geboren in Veenendaal vóór 1730 en overlijdt te Rhenen op 17 februari 1784. Godschalk is tweemaal gehuwd geweest; eerst circa 1750 met Belia Gotfried die vóór 1759 moet zijn overleden en begraven is te Wageningen, en daarna in circa 1759 met Aaltje Israëls die ná 1797 is overleden. Twee van Godschalks kinderen zijn overleden: op 8 januari 1751 en op 19 augustus 1759. Beide kinderen werden tegen het tarief van 2.10.-- te Wageningen begraven⁵⁶.

Zijn octrooi vangt aan op 22 december 1744 voor 6 jaar⁵⁷ en hij zal de Bank van lening onafgebroken hebben gepacht want op 29 mei 1781 is er nog een vermelding van een verpachting aan Godschalk Hijmans voor de tijd van 12 jaren vanaf 22 december 1781⁵⁸. Dan wordt de jaarlijkse pacht som verhoogd van 40 gulden (sinds 1744) naar 50 gulden. Alleen, vóór de ingangsdatum van de nieuwe pachttermijn verzoekt hij de pacht te laten overschrijven op naam van zijn zoon Michel. Zou hij ziek zijn geweest of zou hij het werk dat het houden van de Bank met zich bracht niet meer hebben aangekund? Hij zou de termijn in ieder geval niet hebben uitgediend want in 1783/1784 overlijdt hij. Dat weten we uit de rekening van het St. Nicolaasgilde uit dat jaar waarin de ontvangst ad --.18.-- wordt vermeld betreffende het overlijden van Godschalk Hijmans; het tarief is het normale voor een gestorven gildebroeder⁵⁹. In 1744 werd hij nog niet toegelaten; hij mag slachten en andere burgerneringen doen mits hij het daarvoor verschuldigde gildegeld betaalt zonder dat het gilde hem als broeder hoeft te erkennen.

In 1748 en 1749 worden aantekeningen gemaakt betreffende de materiële toestand van de inwoners van de stad Rhenen en het omliggende platteland in verband met op te leggen belastingen, een zogenaamde hoofdelijke taxatie; vooral het register van 1 mei 1749 is een prachtige lijst met namen en beroepen, in welke klasse men wordt ingedeeld en voor hoeveel personen men wordt aangeslagen.

Er blijkt uit dat Godschalk gehuwd was met Beeligje Godvliet en een kind had, genaamd Chrisje. Ze hadden een dienstmeisje, Hester Isaak. Ze werden aangeslagen voor 4 personen, voor 16.--.--. In een ander boek in dit inventarisnummer, dat er uitziet als een voorloper van het voorgaande, wellicht een kladexemplaar, wordt

vermeld dat Godschalk zich, als winkelier, heeft aangemeld voor de klasse van 4 gulden; en voor 3½ personen, vanwege een kind beneden de tien jaren, zou dit 14.-- bedragen.

Ter vergelijking: Generaal-majoor Smiessaert 25 gld; Jan Rabo Metz 10 gld; Huijbert van den Berg, winkelier, 6 gld; Willem van IJsendoorn, tabakker, 2 st. per week; Willem Adriaen Jorisse, tabakker, 6 gld; Simon Roghair, apotheker, 6 gld; de weduwe Martinus Beugholt, vroedvrouw, 4 gld.

Abraham Abrahamsen en/of zijn echtgenote komen hier niet in voor. Zijn zij overleden of vertrokken uit Rhenen?⁶⁰

Godschalk Hijmans woonde op goede stand. In de Huis- en haardstedegelden wordt onder andere vermeld:

1752: Gerrit van Holst, eigenaar; Godschalk Hijmans, gebruiker 7.10.--, het huis ligt tussen dat van de heer hoofdofficier Van Brien en die wordt aangeslagen voor 11.10.-- en 5.--, en de weduwe van de heer secretaris Van Deventer ad 10.--. In 1756 is Godschalk Hijmans eigenaar én gebruiker en dat kost hem nog steeds 7.10.-- evenals in 1778 als vermeld wordt dat hij eigenaar en gebruiker is van zijn huis in de Heerestraat (7.10.--), en nu ook van een huis staande tegenover het eerder genoemde, ad 7.--.

In 1793 is de weduwe Godschalk Hijmans eigenaar en gebruiker van deze twee huizen aan de Heerestraat⁶¹.

Michel Godschalk Heijmans heeft dus in 1781 de Bank van lening overgenomen van zijn vader. Hij was het 2e kind van Godschalk Heijmans en Aaltje Israëls, werd geboren in Rhenen circa 1760 en overleed er vóór 30 november 1790, na in 1787 met Jannigje Hijmans te zijn gehuwd.

Op zijn vaders verzoek wordt hem het octrooi verleend met ingang van 22 december 1781 voor een periode van 12 jaar, tegen 50 gulden à 20 stuivers te betalen aan de oud-cameraar; de interest is 1 duit per week⁶². Vreemd genoeg werd hij niet meteen als gildebrouder in het St. Nicolaasgilde opgenomen. Hij mocht wel slachten als hij het kramersgeld dan maar betaalde. Pas de rekening 1788/1789 meldt zijn toelating als gildebrouder; het entreegeld bedroeg 12.-- en dat was het normale tarief voor een niet burger van Rhenen. Michel was in die jaren niet de enige jood die brouder werd: in 1785/1786 worden Isaak Godschalk Heijmans en Levi Abrams opgenomen, in 1787/1788 Mordega Godschalk Hijmans en in 1791/1792 Abram Levi. Allen betalen het tarief voor buitenstaanders/nieuw binnengekomen burgers. En de rekening van het St Nicolaasgilde over 1789/1790 meldt: voor het uijtsterven van Michel Heijmans --.18.--⁶³.

Zijn weduwe, Jannigje Raphaëls Hijmans, verzoekt op 13 september 1790 de stadsbestuurders of zij de pacht van de Bank van lening mag overnemen en de

exploitatie mag voortzetten voor 12 jaar tegen een pachtsom van 50 gulden per jaar op de voorwaarden van het octrooi van 13 mei 1782. De stad ging ermee accoord⁶⁴.

Op 18 mei 1793 besluit het stadsbestuur over te gaan tot een openbare inschrijving voor de verpachting van de Bank met ingang van 22 december 1793, de datum waarop het lopende contract afloopt⁶⁵.

Naar aanleiding daarvan krijgen een aantal leden van het bestuur de opdracht om de rekening en verantwoording over 1792 van de tafelhouderesse te controleren. En dat kan Jannigje niet omdat er een aantal leenbriefjes zoek blijken te zijn. Bovendien verklaart zij dat zij van deze verplichting niet op de hoogte was én dat zoiets als een boekencontrole bij haar weten nog nooit eerder was voorgekomen. Het is niet bekend of dit te wijten is aan de onervarenheid van Jannigje of aan laksheid van de stedelijke overheid in voorgaande jaren. In ieder geval belooft ze beterschap voor de volgende jaren en de stad beboet haar met drie gouden dukaten, te betalen aan de diaconie⁶⁶.

In 1793 blijkt zij eigenaar te zijn van een huis in de Grutterstraat (huis-en haardstedegeld 2.10.--), eigenaar en gebruiker van een huis aan de Markt (idem 12.10.--) en eigenaar van een huisje op de Steilsteeg (ad 1.15.--)⁶⁷.

En in het jaar daarna huwt op 13 januari 1794 de tafelhouderesse en weduwe van Michiel Godschalk Hijman met Abraham Joseph van Elburg die toestemming tot inwoning en het burgerschap verzoekt⁶⁸. Uit deze aanvraag kunnen we opmaken dat bij de openbare inschrijving die door de stad in mei 1793 was uitgeschreven Jannigje als hoogste (of als enige?) inschrijver naar voren was gekomen.

De pachttermijn wordt helemaal uitgediend want op 2 september 1805 besluit de gemeente tot publieke verpachting op 10 oktober voor 12 jaren ingaande 22-12-1805, tweemaal aan te kondigen in de Utrechtse en Haarlemse Couranten⁶⁹. Het wordt in de daaropvolgende jaren niet helemaal duidelijk wie als de nieuwe pachter uit de bus kwam. Want in 1811 wordt tot driemaal toe Abram Joseph van Elburg genoemd: op 26 mei 1811 meldt de maire van Rhenen aan de onderprefect dat in 1810 de pacht van de Bank van lening fl. 231.-- bedroeg en dat de kashouder was Abram Joseph van Elburg en dat de lombard jaarlijks wordt verpacht; de interest is nog steeds 1 duit per week van 30 stuivers⁷⁰. Terwijl er op 7 november 1816 en op 8 mei 1817 processen-verbaal voorhanden zijn van openbare verkopen van verstane panden op verzoek van Izaak Godschalk Hijmans, houder van de Bank van lening⁷¹.

Deze Izaak was geboren in Wijk bij Duurstede in 1757 en zal dezelfde zijn als die zich in 1785/1786 in het St. Nicolaasgilde inkocht; hij overleed te Rhenen op 18 december 1832 en was gehuwd met Wendeline Josephs van Leeuwen.

De pacht zal echter niet jaarlijks zijn verpacht zoals even hiervoor werd vermeld want op 9 oktober 1817 vindt er een gunning voor de pacht van 12 jaren plaats, ingaande 22 december 1817 dus exact 12 jaar na 1805, aan Michiel Hijmans van Elburg en zijn broeder Moses van Elburg, tegen een jaarlijkse pacht van fl. 204,--. Gerrit Boelhouwer had ingezet met fl. 160,-- maar de twee jongens gingen hier met fl. 44,-- overheen. Als borgens traden op vader Abraham Joseph, koopman, en Jan Reijersen van Schenkhof, broodbakker⁷².

In deze jaren, de eerste regeringsjaren van koning Willem I, is er veel te doen over het maatschappelijk verschijnsel van de lommerd. Nu niet uit religieuze, kerkelijke overwegingen, maar omdat Willem I de Bank van lening ziet als een instelling van liefdadigheid en een *zedelijk lichaam onder toezicht der regering* en daarom zo'n onderneming wil reglementeren en onder controle van de overheid wil brengen. Nadat er in de voorgaande jaren een groot aantal gegevens moesten worden verstrekt in steeds nieuwe, en net iets andere vragenlijsten is er het besluit van 31 oktober 1826. Burgemeester en Wethouders van Rhenen en de Raad richten zich op 9 maart 1827 tot de koning in een brief waarvan de teneur is dat de stad er niets voor voelt om de Bank van lening in eigen beheer te gaan exploiteren maar wil voortgaan op de oude voet van verpachting aan particulieren. Zij besluiten hun brief met de woorden: ... *Met bede dat het UwE Majesteit moge behagen om deze Stad nader te bevestigen en te handhaven bij het Regt.* En zij voegen bij hun antwoord een groot aantal bijlagen, bestaande uit extracten uit besluiten en verslagen van de stadsregering, om aan te tonen dat de stad al ruim 200 jaar, vanaf de tijd van Cornelis Vrage in 1612, het recht heeft de Bank van Lening te verpachten. Op 21 september 1829 verleent Willem I te Brussel zijn goedkeuring aan het reglement van de Bank van Lening van Rhenen, ontworpen door de Raad en Gedeputeerde Staten van Utrecht en beoordeeld door de Minister van Binnenlandse Zaken⁷³.

De bank wordt in 1829 verpacht aan R. Buddingh want er is op 6 april 1830 een verklaring van zijn hand, aan de Raad gericht, dat hij ter voldoening aan artikel 15 van het reglement voor de Stadsbank van lening de panden tegen brandschade heeft laten verzekeren voor tweeduizend gulden bij de Brandassurantie te Utrecht. En hij tekent met R. Buddingh, bankhouder⁷⁴. Volgens het volkstellingsregister 1830 is echter A.J. van Elburg de bankhouder!

In 1847 vindt nog eenmaal een verpachting van de Bank van lening plaats; men zal toen niet hebben vermoed dat dat de laatste keer zou zijn hoewel alle tekenen er wel op wezen. De Raad oordeelt, na uitvoerig overleg, eenstemmig dat men vanwege het wezenlijk belang van het bestaan van een Bank van lening Zijne majesteits goedkeuring zal verzoeken om, onder verwijzing naar het besluit van 21 september 1829 waarbij het reglement werd goedgekeurd, de Bank opnieuw te

mogen verpachten, weer voor een periode van zes jaar met ingang van 22 december 1847⁷⁵.

Men vindt een liefhebster, Willemina Maria Brinkman, die de pacht neemt voor fl. 6,- per jaar, een schijntje van wat voorheen werd betaald. In 1848/1850 was Willemina ongehuwd en woonde Markt 196, na 1850 omgenummerd naar 187, kadastraal bekend onder nr F 219. Het was het huis tegen De Waag aan en zij woonde hier in bij Claudius Gerhardus Johannes Wolters, boekverkoper en boekbinder. Zij was in 1830 als 14-jarige uit Doorn binnengekomen als inwonende leerlinge bij Henricus Englert, schoolmeester, Op het Lage Kerkhof nr 126. Er waren nog drie leerlingen bij hem in de kost, uit Barneveld, Amerongen en Delft, alsmede een tweede onderwijzer. Bij de volkstelling van 1840, zij was toen inmiddels 23, woonde Willemina daar nog steeds, een beroep wordt dan niet vermeld. Wanneer de omslag was van de hoogte van de pacht van fl. 204,- uit 1817 naar fl. 6,- in 1847 is niet bekend. In de jaarlijkse beredeneerde verslagen van de gemeente Rhenen 1821-1851 wordt alleen in 1851 melding gemaakt van een aan een particulier verpachte Bank van lening voor een jaarlijkse pachtsom van fl. 6,-⁷⁶.

Het grote gebouw op de achtergrond, bijna in het midden, is de school. Meteen links daarvan, rechts van de rechterboom, is de bovenmeesterswoning Op het Lage Kerkhof 126, waar Willemina Maria Brinkman dus gewoond heeft. (ABR 430)

Op basis van een inventarisatie per 31 december 1848 beantwoordden B&W van Rhenen een uitgebreide vragenlijst van de provincie Utrecht betreffende de dienst van 1848⁷⁷. Er blijkt het volgende uit:

- de bevolking telt, inclusief de buurtschappen Elst en Achterberg, 3.468 zielen
- twee personen houden zich bezig met de Bank van lening, te weten de pachtster en de taxateur ter waardering van de aangeboden panden
- er zijn géén inbrengers en daarom bestaat er geen reglement
- de inventarisatie geeft aan:

Panden	t/m fl. 10,--	> fl. 10,-- t/m fl. 50,--	> fl. 50,-- t/m fl. 99,--	fl. 100,-- en meer
	16%	16%	16%	10%
	aantal	aantal	aantal	aantal
beleend/vernieuwd	2.964	8		1
gelost	1.727	6		1
verkocht	58	2		
ongelost/aanwezig	1.179			

-de geloste panden kunnen worden onderverdeeld in:

gelost binnen de week	30
gelost binnen de maand	124
gelost binnen drie maanden	316
gelost binnen zes maanden	620
gelost na zes maanden	644

totaal 1.734

-de pachteresse verklaart dat zij aan rente van geloste, vernieuwde en verkochte panden in 1848 heeft ontvangen fl. 297,80 waarbij zij liet aantekenen dat zij op het pand van fl. 100,-- nog niets had ontvangen, dat wil zeggen dat de renteopbrengst bestond uit de 16% omdat alle andere panden een waarde hadden van minder dan fl. 100,--.

-jaarlijks worden er, ten overstaan van burgemeester en secretaris van de stad, twee verkopen gehouden.

Uit deze enquête blijkt wel uit dat het houden van de Bank van lening geen vetpot was. Willemina Maria Brinkman houdt het in 1853 dan ook voor gezien.

In het jaarlijks uitvoerig en beredeneerd verslag van de toestand der gemeente Rhenen over de jaren 1852-1854⁷⁸ lezen we in 1853 dat de Bank van lening heeft

opgehouden te bestaan omdat zich bij de plaats gehad hebbende veiling voor de nieuwe pachttermijn vanaf 22 december 1853 geen gegadigden hebben gemeld. En aangezien de Raad van mening was dat de kosten van administratie bij exploitatie in eigen beheer niet in verhouding staan tot het mogelijke nut van instandhouding van de bank voor de ingezetenen besloot men de bank op te heffen. Gedeputeerde Staten van Utrecht zijn gekant tegen de opheffing⁷⁹. Zij wijzen op de duurte der levensbehoeften en op het aantal panden in 1852 (2.140) met het totaal aan beleening van fl. 2.280,-. Als het zo zou zijn dat er zich geen gegadigden hebben aangemeld omdat het slechts was toegestaan de pacht voor één jaar uit te zetten dan willen zij hun invloed aanwenden bij de minister om een langere termijn toe te staan.

Maar de gemeente houdt voet bij stuk. Men heeft zelf reeds een langere termijn overwogen maar daar geen voordeel in gezien omdat niemand ook maar enige inlichting heeft gevraagd, ook niet naar de termijn. De ondervinding heeft geleerd dat zich bij vroegere verpachtingen nooit enige concurrentie heeft voorgedaan en dat slechts onderhands tot verpachting kon worden overgegaan en wel tegen het geringe bedrag van fl. 6,- per jaar. De huidige tafelhoudster heeft aangegeven dat pacht geen genoegzame voordelen meer biedt met betrekking tot het aanzienlijke kapitaal dat nodig is en de vele werkzaamheden die daarmee verband houden. De gemeente houdt dus vast aan het besluit tot opheffing.

De provincie komt echter in 1856 terug op de kwestie als zij de gemeente vraagt welke nadelige gevolgen de opheffing van de bank heeft gehad. De gemeente antwoordt dat er generlei klachten zijn binnengekomen en dat er dus ook geen nadelige gevolgen bekend zijn⁸⁰.

Maar de gemeente is met dit antwoord niet van de hogere overheid af. Een maand later komt er weer een brief van de provincie, nu met het verzoek van de minister van Binnenlandse Zaken om een nauwgezet onderzoek te doen naar de gevolgen van de opheffing van de vroeger bestaan hebbende Bank van lening, en met name of het belenen van panden door de ingezetenen na de opheffing van de Bank heeft opgehouden of dat dat nu elders geschiedt, en in welke opzichten de belangen van de ingezetenen zijn gebaat of geschaad.

Ook nu antwoordt de gemeente dat er geen klachten bekend zijn en zij leiden daaruit af dat de belangen van de inwoners niet zijn geschaad. Het is ook niet bekend of het belenen van panden nu op een andere manier gebeurt.

Overigens zal deze vraag ook aan andere steden in Nederland zijn gesteld waar banken van lening opgehouden hadden te bestaan. Landelijk was er grote belangstelling voor het probleem van de particuliere pandjeshuizen, lommerds of Banken van lening. Al sinds het besluit van koning Willem I uit 1826 trachtte men tot een wettelijke regeling te komen maar de inzichten verschilden teveel. Op 18 september 1855 werd een ontwerp van wet aan de Tweede Kamer aangeboden. Maar

omdat de Kamer zich fel verzette tegen het artikel waarin het particulieren, hoewel onder strikte voorwaarden, werd toegestaan een Bank van lening op te richten, nam de minister de wet terug (en men had nog wel de Belgische wet uit 1848 als voorbeeld genomen!). Ook in 1867 en 1869 werden pogingen ondernomen maar door het aftreden van de regering strandden ook dezen. Daarom kon Zegers Veeckens in 1898 schrijven: *Zoo bleef dus de toestand hangende en onderworpen aan het KB van 1826*⁸¹. Het aantal Banken van lening liep inmiddels drastisch terug. In 1830 waren er nog 80 particuliere Banken; in 1846 67; in 1853 waren er in totaal nog 97 leenbanken waarvan 64 particuliere; in 1865 78 resp. 44; in 1898 28 resp. 10. Pas in 1910 kwam de Pandhuiswet tot stand die als standpunt had dat banken van lening slechts door de overheid kunnen worden geëxploiteerd. Sinds 1942 bestaan particuliere banken niet meer.

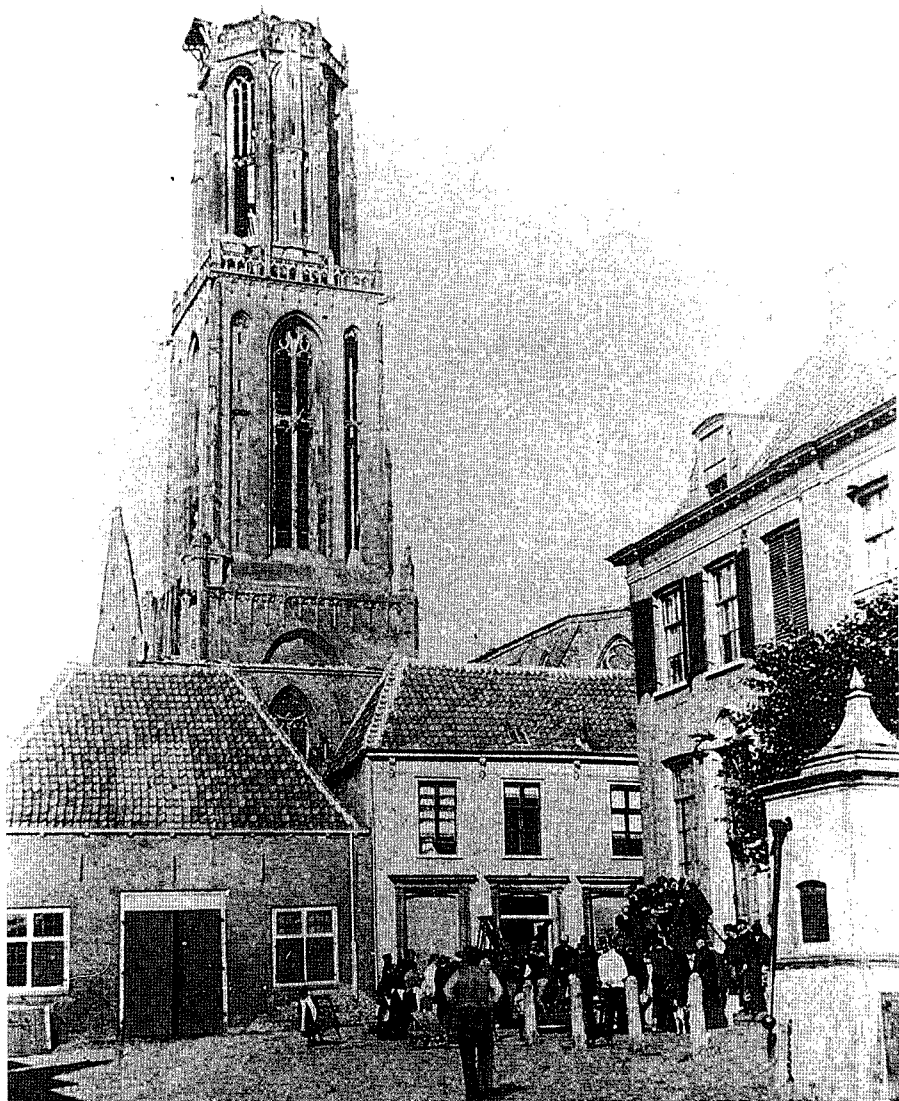
Maar de provincie had wel een punt toen zij kanttekeningen plaatste bij het besluit van Rhenen om de Bank maar op te heffen.

In de eerder genoemde verslagen van de toestand van Rhenen 1852-1854 lezen we dat op een bevolking van 3.604 zielen in 1852 er 572 (exclusief Elst) bedeelden waren; in 1853 waren de cijfers 3.652 en 575; en in 1854 3.729 resp. 735, maar hierin zijn 152 bedeelden uit Elst inbegrepen. En als daartegenover de aantallen panden worden gezet moet in vele gezinnen de nood hoog zijn geweest.

Als redenen voor de slechte economische toestand in Rhenen worden de minder gunstige resultaten van de tabaksteelt en de landbouw, die de voornaamste bestaansmiddelen zijn, aangehaald evenals de duurte van de levensmiddelen. Ook de gemeente vindt de ontwikkeling van de toestand vrij zorgelijk, gelet op de verhouding van het aantal bedeelden op de totale bevolking, in 1854 1 op 5, maar de toename in dat jaar is te verklaren doordat twee instellingen van weldadigheid in Elst in vroeger jaren geen opgave deden. Als derde oorzaak wordt in 1854 genoemd het ontbreken van het vinden van arbeid waardoor de daglonen niet stijgen.

De staten betreffende de financiële overzichten van de Bank van lening over de jaren 1851-1853⁸², jaarlijks in maart van ieder jaar door de bankhoudster opgemaakt, laten gespecificeerd zien hoe de ontwikkeling in de bedrijfsvoering is. En dan is te begrijpen waarom Willemina Maria Brinkman geen belangstelling heeft voor voortzetting van de pacht; en ook waarom er zich geen gegadigden als opvolger aanbieden, ondanks de zeer geringe pachtssom.

Op 22 december 1853 wordt er een proces-verbaal, van 24 bladzijden en getekend door H. Menso, burgemeester, opgemaakt van de overname van de beleende panden door het gemeentebestuur⁸³. Op die dag zijn 's morgens om negen uur de

In 1848/1850 woonde Willemina Maria Brinkman in bij C.G.J. Wolters, boekverkoper en boekbinder, aan de Markt 196, het is het huis tegen De Waag aan. Hier hield zij de Bank van lening en werden de op 22 december 1853 aanwezige panden geïnventariseerd en door het gemeentebestuur overgenomen. De foto is genomen door E.Stark vlak na de brand in 1897; er is nog geen dak op de kerk. (coll. H.P.Deys)

burgemeester en de wethouders, bijgestaan door de gemeentesecretaris, naar het woonhuis van Willemina Maria Brinkman gewandeld om daar de panden, die nog onafgelost in de Bank van leening aanwezig waren over te nemen. De panden werden gecontroleerd met de daaraan gehechte leenbriefjes en de volgende staat werd opgemaakt:

per maand	aantal	kapitaal	interest
september 1852	3	3,--	0,70
oktober 1852	6	6,50	1,36
november 1852	121	141,45	26,42
december 1852	12	7,80	1,40
januari 1853	13	18,10	2,98
februari 1853	9	7,20	1,12½
maart 1853	23	24,95	3,51
april 1853	35	53,25	6,64
mei 1853	132	222,55	24,50½
juni 1853	40	64,65	6,25
juli 1853	17	22,30	1,88½
augustus 1853	22	65,15	4,48
september 1853	24	46,10	2,57½
oktober 1853	55	113,20	4,77
november 1853	192	244,90	6,84½
december 1853	104	73,75	0,78
	<hr/> 808 <hr/>	<hr/> fl. 1.114,85 <hr/>	<hr/> fl. 96,22½ <hr/>

Het gemiddeld beleende bedrag per pand bedroeg fl. 1,38. En dit gemiddelde is nog geflatteerd want als de enkele panden van boven de fl. 10,-- buiten beschouwing gelaten worden komt het veel lager uit, namelijk fl. 1,14.

In april 1853 was er 1 belening van een slot met koralen, vijf ringen en een speld=fl. 15,--; in mei 1853 1 van een horloge=fl. 90,--; in augustus 1853 2 van een horloge, een ketting, oorhangers en een ring=fl. 15,--; en vijf stuks zilver=fl. 20,00; in oktober 1853 1 van zes stel zilveren lepels en vorken=fl. 40,--; in november 1853 1 van 2 gouden horloges=ieter fl. 20,--; een slot met koralen, een knipje en vijf stuks (?).

Er is uiteraard een specificatie bewaard gebleven van de aard van de panden. Beleende goederen waren o.a. buis, broek, jak, boezelaar, oorbelletjes, omslagdoek, horloge, zilveren beugel, knipje, merinosse rok, slot met koralen, lap ruw katoen, molton deken, spiegelkje, haardketting, vier schilderijen (voor fl. 2,--),

lapje Orleans, een paar defecte oorhangers, kandelaar, duffelse jas, bedkussen, snuifdoos, broekgespen, schaar en pinklid, boek (fl. 0,30), ketel, bijbel (fl. 0,35), koperen koffiekkan, mantels, vuurmandskleed, manchester broek, paraplu, bril met veeren, lakens, naaldenkoker en pinklid, lap bomzijde, lap Nanking, schoorsteenval.

Nu de overname is geregeld verklaren B&W de bankhouderesse te vrijwaren voor alle aanmaningen ter oplevering van de niet afgeloste panden, terwijl de bankhouderesse verklaart te hebben ontvangen uit handen van B&W een som van achthonderd gulden als voorschot op de definitieve afrekening.

De gemeente houdt het restant ad fl. 411,07½ voorlopig nog achter als zekerheid voor een eventuele mindere opbrengst bij aflossing of verkoop van de panden.

Er werden nog een paar andere bepalingen genoemd in het proces-verbaal, zoals:
.de minder- resp. meer-opbrengst bij de verkoop van de panden komt ten laste resp. ten goede aan de bankhouderesse

.de bankhouderesse krijgt over de voorlopig achtergehouden fl. 411,07½ een interest uitbetaald van 5% 's jaars

.de 800,- voorschot aan de bankhouderesse wordt betaald uit de bijzondere fondsen van burgemeester Menso (300,-), wethouder Sandbrink (250,-) en wethouder Ramondt (250,-); op deze voorschotten wordt een interest uitgekeerd van 4% 's jaars; en de betaling van deze interesten komt uit de opbrengst van de interest op de panden, en bij ontoereikendheid daarvan uit de gemeentekas

Na controle bleek de telling van het proces verbaal niet te kloppen; er zat een verschil in van fl. 0,84, het totaal moet zijn fl. 1.211,91½.

De stadsbode Gerardus de Vrind werd belast met de aflossing van de panden. Hij betaalde op 31 mei 1854 aan burgemeester Hendrik Menso het voorschot van fl. 300,- terug; de burgemeester verlangde geen interest. Aan wethouder Jacobus Gerardus Sandbrink betaalde hij, eveneens op 31 mei 1854, fl. 254,41 (=incl. de interest), en aan wethouder Johannes Ramondt op 1 november 1854 fl. 258,55

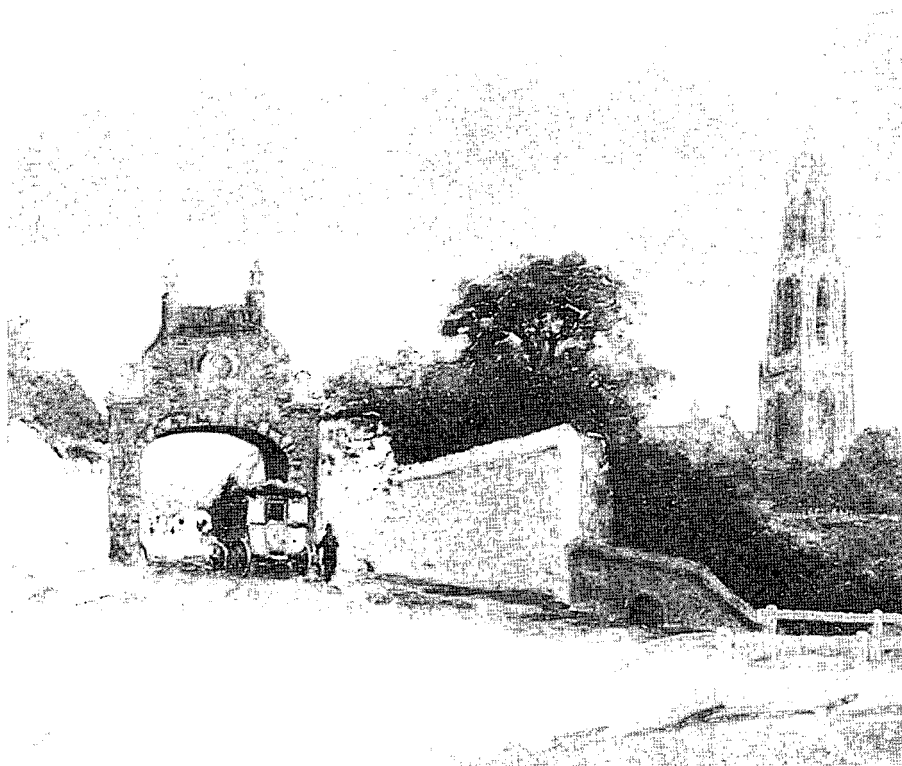
Op 22 mei 1855 vindt de finale liquidatie plaats, en de stadsbode wordt décharge verleend.

Staande de vergadering komt Willemina Maria Brinkman binnen waarna de eindafrekening gesloten wordt⁸⁴. Omdat zij al op 30 januari 1854 naar Amsterdam was vertrokken zal ze voor de gelegenheid een dagje naar Rhenen zijn teruggekeerd. De inmiddels voormalige en laatste pachtster van de Rhenense Bank van lening ontvangt behalve de 411,91½ aan interest fl. 29.17½, totaal dus fl. 441,09; maar aan kosten gaat daar af: meer- (fl. 27,97) en minder- opbrengst (fl. 55,61½); kosten voor de afslager 1,50; kosten voor de omroeper voor de bekendmakingen

0,90; portikosten 1,60; en keuringskosten van de gouden en zilveren werken door de Kamer van Waarborg voor de Keuring 9,44¹/₂, zodat zij per saldo precies fl. 400,-- ontvangt en daarvoor ook tekent.

En de gemeente houdt er per saldo fl. 31,53¹/₂ aan over, zijnde de interest op de panden tot de dag der verkoping.

Een instelling die vanaf de late Middeleeuwen, tegen alle protesten van kerkelijke zijde in, langzaam maar zeker was geaccepteerd als maatschappelijk nuttig en noodzakelijk en onder overheidscontrole was gebracht, was daarmee in de negentiende eeuw door diezelfde overheid netjes en goed gedocumenteerd beeindigd.

Een sfeerplaatje uit het midden van de 19e eeuw, de tijd dat Willemina Maria Brinkman de Bank van lening hield. Zou ze in mei 1855 vanuit Amsterdam met deze postkoets Rhenen zijn binnengereden om met de gemeente Rhenen de definitieve afrekening op te stellen?

De Westpoort, door Elias Stark, 1893 (ABR 35)

Literatuur

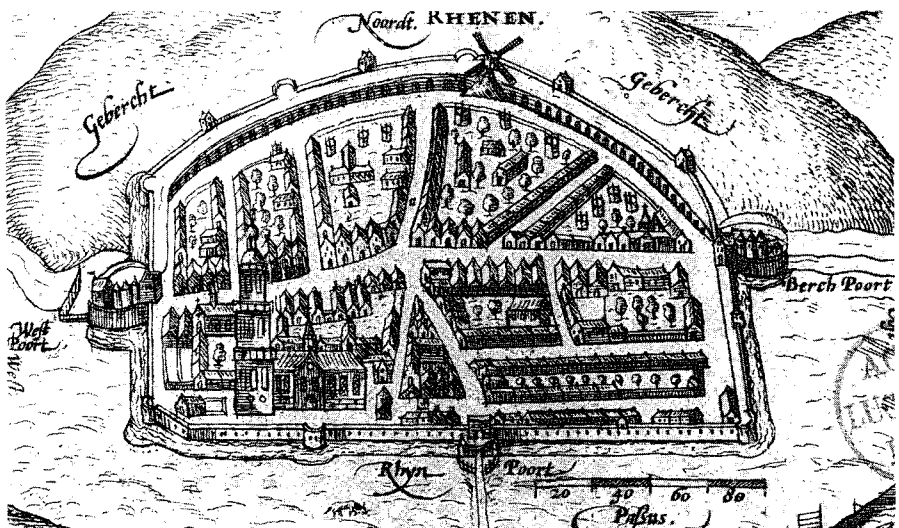
- Akerlaken, A. van, *De Banken van Leening in Nederland in het algemeen en de Bank van Leening te Hoorn in het bijzonder*, Hoorn, 1862
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel VI. De tachtigjarige oorlog, 1609-1648*. Utrecht, 1953
- Demoed, E.J., *Voormalige banken van lening in Gelderland*, in: Nederlandse Historiën, 27e jrg, no 1, maart 1993
- Greevenbroek, J.Th.R. van, *De Bank van Lening te Haarlem. Een instelling van weldadigheid*, Haarlem, 1981
- Imminck, P.W.A., en A. Johanna Maris, *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, Vorst-Bisschop van Utrecht (1301-1317). Met aansluitende stukken tot 1320*. Werken OVR, derde reeks no.23, Utrecht 1969
- Ketner, F., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, Deel V eerste stuk 1291-1296*, Den Haag, 1959
- Leverland, B.N., en R.C.J. van Maanen, *De Leidse Leenbank. Drie eeuwen spanning tussen winst en weldadigheid*, Leiden, 1975
- Rietema, L.J., *Van Arssen. Tafelhouders te Deventer en Kampen*. In: Gens Nostra 30 (1975) pag. 124 e.v.
- Rietema, L.J., *Bank van Lening-houders en -geslachten in de Nederlanden*, Bibliotheek Centraal Bureau voor Genealogie, 1976
- Rietema, L.J., *Kriex, een familie van tafelhouders*. In: Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie, 1977, pag. 67 e.v.
- Rietema, L.J., *Taeffels van Leeninge in Overijssel, 1550-1800*. In: Verslagen en Mededelingen Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 1978, pag. 59 e.v.
- Rietema, L.J., *De bank van lening te Zutphen 1589-1795*, in: Oud Zutphen, 1, 1982
- Rietema, L.J., *Banken van Lening*, lezing (z.j.), Bibliotheek Centraal Bureau voor Genealogie
- Veen, J.S. van, *Bijdrage tot de geschiedenis der Joden in Gelderland*. In: Gelre, Vereniging tot beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Bijdragen en mededelingen X, Arnhem, 1907
- Voorthuysen, W.D., *Stads-bank van lening 1614-1989*, Amsterdam, 1989
- Water, J. van de, *Groot Placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantiën en edicten, der ... Heeren Staten 's Lands van Utrecht; mitsgaders van de ... heeren borgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht; tot het jaar 1728 ingesloten ...*, Utrecht, 1729, gr.fol., in 3 dln
- Zegers Veeckens, L., *Eenige mededeelingen over het bedrijf der Banken van Leening/belangstellenden aangeboden door L. Zegers Veeckens*, Amsterdam 1898

Noten

- 1 Ketner, 1959, nr. 2717
- 2 Van Greevenbroek, 1981, pag. 8/9, 21
- 3 Ketner, 1959, nr 2519
- 4 Ketner, 1959, nr 2579
- 5 Immink, 1969, nr 255
- 6 Van Veen, 1907, pag. 63 bijlage 1 en pag. 65 bijlage II
- 7 Rietema was tot in de zeventiger jaren van de 20e eeuw notaris te Epe en heeft in zijn vrije tijd uitgebreid onderzoek gedaan naar lombarden in het algemeen en houders van Banken van lening in Gelderland en Overijssel in het bijzonder, en heeft daarover ook veel gepubliceerd. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van zijn publicaties.
- 8 Rietema, lezing, z.j.
- 9 Algemeen Rijksarchief te Brussel, Bescheiden van de Raad van State en Audiëntie (Papiers) nr. 1401, fol. 131r-v (volgens Rietema)
- 10 Rietema, 1977
- 11 Van de Water, 1729
- 12 Rietema, 1978
- 13 OudArchief Rhenen (verder OAR) 1337-1851, inv.nr. 653
- 14 Voorthuysen, 1989
- 15 Demoed, 1993
- 16 AGN, 1953, pag 93
- 17 Voorthuysen, 1989
- 18 Streekarchivariaat Kromme Rijn-Utrechtse Heuvelrug, Wijk bij Duurstede (verder SA Wijk), Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 536
- 19 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 392
- 20 Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, dossier de Basuij
- 21 OAR 1337-1851, inv.nr. 112
- 22 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 291
- 23 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 380
- 24 Mr. Johannes Wirtzfeldius werd tot predikant benoemd door scholtus, burgemeesters, schepenen en regierders van Rhenen, voor 450 Karolus guldens van 20 stuivers, en vrij van huishuur, en kwam buiten de Westpoort te wonen. Hij was circa 1580 geboren als zoon van de eerste predikant van Rhenen, Mr. Willem Wirtzfelt; hij huwde Sibille van Bebber; en overleed te Rhenen in 1636. Hij was in Rhenen predikant van 1 juli 1605 tot 1630. (met dank aan dr H.P. Deys te Rhenen)
- 25 N.B. De gegevens op het predikantenbord in de Cunerakerk zijn derhalve niet juist OAR 1337-1851, inv.nr. 35
- 26 Genealogische gegevens van A.G. Steenbergen te Wageningen

- 27 OAR 1337-1811, inv.nr. 8
28 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 528
29 Van Akerlaken, 1862, pag 19 noot 1)
30 Van Akerlaken, 1862, 42 e.v.
31 Rietema, 1982
32 OAR 1337-1851, inv.nr. 112
33 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 217
34 Genealogische gegevens van A.G. Steenbergen, Wageningen
35 OAR 1337-1851, inv.nr. 37
36 OAR 1337-1851, inv.nr. 38
37 OAR 1337-1851, inv.nr. 111
38 OAR 1337-1851, inv.nr. 40
39 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 515
40 OAR 1337-1851, inv.nr. 15, 112
41 Gemeentearchief Wageningen (verder GAW), inv.nr. 135 Arresten, akte 13-07-1694, en inv.nr. 136 Protocol van peindingen en besatingen 1694/1714, akte 09-11-1694 (mededeling A.G. Steenbergen, Wageningen)
42 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 421
43 Leverland, 1975
44 Rietema, 1977
45 Rietema, lezing, z.j.
46 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
47 OAR 1337-1851, inv.nr. 275
48 GAW, Impost op het begraven joods kerkhof Wageningen 1727-1759
49 OAR 133701851, inv.nr. 111
50 OAR 1337-1851, inv.nr. 26
51 SAWijk, Stadsgerecht Rhenen 1546-1811, inv.nr. 536
52 Mededeling dr. A.J. de Jong, Voorthuizen
53 Rietema, 1975, pag. 124 ev.
54 OAR 1337-1851, inv.nr. 26
55 OAR 1337-1851, inv.nr. 112
56 Genealogische gegevens van A.G. Steenbergen, Wageningen; GAW, Impost op het begraven joods kerkhof Wageningen 1727-1759
57 OAR 1337-1851, inv.nr. 112
58 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
59 OAR 1337-1851, inv.nr. 111
60 OAR 1337-1851, inv.nrs. 371, 372
61 OAR 1337-1851, inv.nr. 277
62 OAR 1337-1851, inv.nr. 112
63 OAR 1337-1851, inv.nr. 111

- 64 OAR 1337-1851, inv.nr. 68
- 65 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 66 OAR 1337-1851, inv.nr. 34
- 67 OAR 1337-1851, inv.nr. 277
- 68 OAR 1337-1851, inv.nr. 34
- 69 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 70 OAR 1337-1851, inv.nr. 444, 451
- 71 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 72 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 73 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 74 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 75 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 76 OAR 1337-1851, inv.nr. 621
- 77 OAR 1337-1851, inv.nr. 653
- 78 OAR 1852-1925, inv.nr. 144a
- 79 OAR 1852-1925, inv.nr. 15 pag. 35v
- 80 OAR 1852-1925, inv.nr. 118 nrs 252 en 287
- 81 Zegers Veeckens, 1898
- 82 OAR 1852-1925, inv.nr. 264
- 83 OAR 1852-1925, inv.nr. 265
- 84 OAR 1852-1925, inv.nr. 15 pag. 70

Plattegrond van Rhenen in vogelvlucht, circa 1600.

In dit stadje woonde Cornelis Vrage en hield daar de Bank van lening tot circa 1628. (ABR 7)